

ΠΕΤΡΑΓΜΕΝΑ
Ι' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

(ΧΑΝΙΑ, 1-8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2006)

ΤΟΜΟΣ Α3

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΚΕΡΑΜΙΚΗ – ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ – ΤΕΧΝΗ –
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ – ΛΑΤΡΕΙΑ – ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΟ
– ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

—ΑΝΑΤΥΠΟ—

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΧΑΝΙΑ 2011

Επιμέλεια τόμου:

Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη,

Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς,

Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού (*mvlazaki@otenet.gr*)

& Ελένη Παπαδοπούλου,

Αρχαιολόγος, ΚΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών

Αρχαιοτήτων (*erapadoroul@yahoo.gr*)

Διορθώσεις, σελιδοποίηση και τυπογραφική φροντίδα:

Κωστής Ψυχογιός (*pezanos@otenet.gr*)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία: «Τυποκρέτα» – Γ. Καζανάκης Δ/χοι Α.Β.Ε.

Βι.Πε. Ηρακλείου Κρήτης (*info@kazanakis.gr*)

Η έκδοση πραγματοποιείται με την υποστήριξη του Υπουργείου

Πολιτισμού και Τουρισμού (*www.culture.gr/*)

Την ευθύνη της έκδοσης έχει το Δ.Σ. του «Χρυσοστόμου»:

Αντώνης Πετρουλάκης (*πρόεδρος*), Κώστας Μαυρακάκης (*αντιπρόεδρος*),

Βαγγέλης Μπούρμπος (*γραμματέας*), Χαράλαμπος Σκριβλιωτάκης (*ταμίας*),

Γιάννης Κουκλάκης, Αικατερίνη Μανιά, Κωνσταντίνος Πρώμος (*μέλη*).

ISBN (vol.) : 978-960-9558-05-1

ISBN (set) : 978-960-8648-02-9

© 2011 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1899

Χάληδων 83, 731 31 Χανιά Κρήτης. Τηλ. & fax : 28210-53879

www.chrysostomos-chania.gr/ E-mail: chrysostomos@otenet.gr

Η προϊστορική Κρήτη μέσα από ερμηνευτικά πρότυπα
του 18ου και 19ου αιώνα. Η συμβολή των προτύπων
αυτών στο έργο του Sir Arthur Evans

Στον καθηγητή Gerald Cadogan,
μικρό αντίδωρο ενός μεγάλου δώρου¹

Σύμφωνα με μια ευρέως διαδεδομένη άποψη, πολλές από τις βασικές ιδέες που συγκρότησαν το θεωρητικό οικοδόμημα της μινωικής αρχαιολογίας ανήκουν αποκλειστικά στον εμπνευστή της Sir Arthur Evans.² Ωστόσο, μια συστηματική μελέτη της συναφούς εργογρα-

* Διδάκτωρ Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Bristol.

Λητούς 6, Μαρούσι, 151 24 Αθήνα. E-mail: n.karadimas@aegeussociety.org

1 Ευχαριστώ θερμά τον Gerald Cadogan για την ανεκτίμητη και δυσεύρετη δημοσίευση του A. Evans, *Essai de classification des époques de la civilisation minoenne* (1906), που μου χάρισε στη διάρκεια του Κρητολογικού Συνεδρίου, όσο και για τις παρατηρήσεις του στην εργασία μου αυτή. Ειλικρινείς ευχαριστίες εκφράζω, επίσης, στους Κατερίνα Κόπακα, Nicoletta Momigliano, Γεώργιο Κορρέ, Αντώνη Ζώη, Γιάννη Γαλανάκη, Αγγελική Καραγιάννη και Φλώρα Μιχελάκη, για κάθε συμβουλή και βοήθεια που μου έδωσαν. Η τελική ευθύνη του κειμένου είναι, βέβαια, δική μου. Είμαι, τέλος, ευγνώμων στην κ. Bärbel Mund του Πανεπιστημίου του Göttingen, που είχε την ευγενική καλοσύνη να μου στείλει τη φωτογραφία του Karl Hoek.

2 Βλ. μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα: Bennett 1961-62: 328: 'Up to that moment [1903] no one had supposed that Minos was a "Priest-King"; indeed no one had yet defined a "Priest King"'. Hood 1971: 14: 'But Evans was of the opinion — and he may have been right — that Minos was not the name of a king, but of a royal title, like Pharaoh in Egypt'. Higgins 1973: 14: 'Evans believed that "Minos" was not a personal name but a royal title, like the Egyptian Pharaoh,

10^ο Διεθν.Κρητ.Συν. (Χανιά 2006) Α3 (Χανιά 2011) 821-844

φίας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα δείχνει ότι πολλές από τις ιδέες αυτές, ήταν πολύ προγενέστερες του 1894, δηλαδή της χρονιάς δημοσίευσης του άρθρου *Primitive Pictographs and a Prae-Phoenician Script* (Evans 1894), με το οποίο ο ίδιος πρωτοεμφανίστηκε στον τομέα της κρητικής προϊστορικής αρχαιολογίας. Εξάλλου, στη μετέπειτα προσπάθειά του να κατανοήσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα ευρήματα από την ανασκαφή του στην Κνωσό, αναζήτησε και μελέτησε παλαιότερες θεωρίες και ερμηνείες που είχαν προταθεί για τον κρητικό πολιτισμό των «προδωρικών χρόνων», κάνοντας βέβαια στο τέλος τις δικές του επιλογές. Η παρούσα ανακοίνωση έχει, επομένως, διπλό σκοπό: αφενός να δημοσιοποιήσει τις πριν από τον Evans προτάσεις, και αφετέρου να ανιχνεύσει σε ποιο βαθμό αυτές επέδρασαν στο έργο του.

I. Ερμηνευτικά πρότυπα για την προϊστορική Κρήτη πριν το 1894
 Η Κρήτη υπήρξε επίκεντρο συστηματικής περιηγητικής και ιστορικής έρευνας, τουλάχιστον από τον 15^ο αιώνα μ.Χ.³ Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, πλήθος έργων είχαν δημοσιευθεί για το νησί. Η απουσία, όμως, αρχαιολογικών ερευνών και ευρημάτων υποχρέωνε τους μελετητές να επιχειρούν την ανασύνθεση του κρητικού προϊστορικού παρελθόντος μέσω της μελέτης της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας, και ειδικότερα των πολυάριθμων σχετικών μύθων. Όπως υποστήριξε ο K. Müller οι μύθοι εμπεριέχουν μία ιστορική αλήθεια, την οποία κάθε ιστορικός οφείλει να αναγνωρίσει και να επαναφέρει στην πραγματική της διάσταση (Müller 1825). Η άποψη αυτή ενείχε, βέβαια, ένα σοβαρό κίνδυνο. Η ύπαρξη

---

and he may well have been right'. Fitton 1996: 124: 'Very quickly some of the main characteristics of what, thanks to Evans, we now know as the Minoan civilisation emerged'. Dimopoulou-Rethemiotaki 2005: 22: 'Minoan... a name coined by Arthur Evans, the excavator of Knossos, after the mythic king Minos'. Papadopoulos 2005: 95: 'Without the aid of substantial texts, Evans ventured into a realm of interpretation based purely on objects and architecture, the very stuff of the archaeological record, and his own vivid imagination.'

3 Βλ., π.χ., Buondelmonti 1417, Meursius 1675, Tournefort 1717, Savary 1788, Sieber 1823, Pashley 1837, Spratt 1865. Γενικά για ταξιδιώτες πριν από το 1894, βλ. Warren 2000 και Beschi 1984. Ειδικά για την Κνωσό, βλ. Κόπακα 2004.

πολλών και συχνά αντικρουόμενων μύθων οδηγούσε πολλές φορές στη δημιουργία ποικίλων θεωριών για τον Μίνωα και τον λαό του. Εξάλλου, ο ίδιος μύθος μπορούσε να ερμηνευθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, οδηγώντας ενίοτε σε διαμετρικά αντίθετα συμπεράσματα. Κάτι, που τόσο όμορφα διατύπωσαν οι αδερφοί Hare: 'no two pairs of eyes see the same thing in the same thing' (Hare 1827, τ. 2: 53). Διαμορφώθηκαν έτσι, σταδιακά, οι ακόλουθες ερμηνευτικές προτάσεις:

Το φοινικικό ερμηνευτικό πρότυπο

Το φοινικικό ερμηνευτικό πρότυπο είναι εκείνο που κυριάρχησε στις αιγαιακές σπουδές ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, και ειδικότερα στο πρώτο του ήμισυ. Τότε που άρχιζαν να έρχονται στο φως τα πρώτα πρώιμα αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως από την ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες, και θα χρονολογούνταν σήμερα στους προϊστορικούς ή στους γεωμετρικούς χρόνους. Αυτά ήταν πολύ συνηθισμένο να αποδίδονται στους Φοίνικες και στην περίοδο της παρουσίας τους στο Αιγαίο, δηλαδή γύρω στον 15^ο με 11^ο αι. π.Χ. (για τη συγκεκριμένη χρονολόγηση βλ. Witte 1865 και 1866· Lenormant 1866).

Πολυάριθμοι μύθοι υποστήριζαν την παρουσία των Φοινίκων στο Αιγαίο. Ειδικά για την Κρήτη, ο ίδιος ο Μίνωας ήταν, κατά τον Όμηρο (Ξ 321), γιος της Ευρώπης, πριγκίπισσας της Φοινίκης. Ενώ, σύμφωνα με μία άλλη παράδοση, από τον Μίνωα είχε ιδρυθεί η φοινικική πόλη της Γάζας, και για αυτό ονομαζόταν Μίνωα (βλ. Σούδα, στη λέξη Γάζα). Την άποψη που ήθελε τον Μίνωα Φοίνικα ασπάσθηκαν πολλοί νεώτεροι ερευνητές, με πρώτο και καλύτερο τον διάσημο φυσικό Isaac Newton (1728: 179). Αργότερα, μελετητές όπως οι Mitford, Thirlwall, Movers, Gladstone, και Duncker ενίσχυσαν τη θεωρία αυτή με πλήθος επιχειρημάτων.⁴ Υποστηρίχθηκε έτσι, παραδείγματος χάριν, ότι το όνομα Καίρατος, το αρχαίο όνομα του

4 Mitford 1784: 20· Thirlwall 1835: 136-142· Movers 1841: 16-28· Duncker 1852-7, και 1883: 419-435· Stark 1852: 98 κ.ε.· Preller 1854, τ.2: 77-90· Schömann 1855: 297 κ.ε.· Gladstone 1858, τ. 1: 224-226· Λάμπρος 1884.

ποταμού της Κνωσού, ήταν φοινικικής ετυμολογίας, και ακόμη ότι η Ευρώπη, η Πασιφάη και η Αριάδνη ήταν όλες ηλιακές φοινικικές θεότητες.

Το ελληνικό ερμηνευτικό πρότυπο

Το ελληνικό ερμηνευτικό πρότυπο βασίστηκε κυρίως στον Πλάτωνα (*Μίνως* 318-321), τον Θουκυδίδη (1.2) και τον Διόδωρο Σικελιώτη (4.60-62 και 5.54), σύμφωνα με τους οποίους ο Μίνωας ήταν Έλληνας. Την άποψη αυτή ενστερνίστηκαν πολλοί νεώτεροι ερευνητές, όπως οι Savary, Raoul-Rochette, Duruy και Curtius, καθώς επίσης και αρκετοί Έλληνες ιστορικοί, όπως ο Ζερβός, ο Ξάνθης και ο Ψυλλάκης προφανώς εξαιτίας των πατριωτικών τους συναισθημάτων.⁵ Ωστόσο, η συγκεκριμένη άποψη δεν υπήρξε γενικά αποδεκτή, αφού πέρα από τις περιορισμένες μαρτυρίες των συγγραφέων που προαναφέρθηκαν, τίποτα άλλο δεν την επιβεβαίωνε.

Το μινωικό ερμηνευτικό πρότυπο του Karl Hoeck

Κατά τη δεκαετία 1820-1830, το Πανεπιστήμιο του Göttingen, στη Γερμανία, πρωτοστάτησε στον τομέα των αρχαίων κρητικών σπουδών, με εκπροσώπους τον Karl Neumann, τον Karl Müller και πρωτίστως τον Karl Hoeck. Ειδικότερα την περίοδο 1823-1829, ο τελευταίος δημοσίευσε το πολυσήμαντο τρίτομο έργο του για την Κρήτη, στο οποίο εισήγαγε μία πρωτότυπη ιστορική μεθοδολογία, διαφορετική από τις προηγούμενες. Επηρεάστηκε, προφανώς, από μία σύγχρονη του θεωρία που προέκυψε από την άρνηση του F. Wolf (1795) να δεχθεί την ιστορικότητα του Ομήρου — σύμφωνα με την οποία το όνομα Όμηρος συμβόλιζε μία εποχή και όχι ένα πρόσωπο. Ο ίδιος ο Hoeck υποστήριξε έτσι, με τη σειρά του, ότι το όνομα *Μίνως* υποδήλωνε μία ολόκληρη περίοδο στην Κρήτη, που πλαισίωσε ένα ανώτερο πολιτισμό, τον πιο σημαντικό που γνώρισε ποτέ το

5 Savary 1788: 155· Rutherford 1788: 333· Sainte-Croix 1799· Clavier 1809· Raoul-Rochette 1815, τ. II· Duruy 1856: 21· Curtius 1857: 60· Αργυρόπουλος 1875: 6· Ζερβός 1861: 40· Ξάνθης 1872: 52-53. Ο Ψυλλάκης (1865: 13-14) πίστευε ότι ο Μίνωας ήταν Γραικοπελασγός.

Karl Hoeck (1794–1877)

*(ευγενική παραχώρηση από το
Πανεπιστήμιο του Göttingen)*

νησί (Hoeck 1823: v- 1828: xxxi, 26).⁶ Την περίοδο αυτή την ονόμασε «μινωική», από το επίθετο *minoisch*, που χρησιμοποιούσαν μέχρι τότε Γερμανοί φιλόλογοι για να αποδώσουν το αρχαίο ελληνικό επίθετο *μινώιος* και το λατινικό *minous*.⁷ Έτσι, το επίθετο *minoisch* που μέχρι τότε σήμαινε «αυτό που σχετίζεται με τον Μίνωα», απέκτησε επιπλέον μία χρονολογική σημασία, και πλέον υποδήλωνε μία ολόκληρη εποχή δύο περίπου αιώνων πριν τον Τρωικό πόλεμο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος μινωικός είχε καθαρά χρονολογική σημασία για τον Hoeck και σε καμία περίπτωση δεν παρέπεμπε σε εθνικά ή φυλετικά στοιχεία των αρχαίων κατοίκων της Κρήτης.

<i>Χρονολογικές προτάσεις του Karl Hoeck</i>	<i>Χρονολογικές προτάσεις του Karl Müller</i>
Προμινωική περίοδος (πριν το 1400 π.Χ.)	1 ^{ος} Δωρικός αποικισμός (προμινωική περίοδος; πριν το 1400 π.Χ.)
Μινωική περίοδος (1400-1200 π.Χ.)	Μινωική περίοδος (1400-1200 π.Χ.)
Περίοδος παρακμής (1200-1040 π.Χ.)	Περίοδος παρακμής (1200-1040 π.Χ.)
Δωρική περίοδος (1040 π.Χ. και εξής)	1040 π.Χ. και εξής: Κάθοδος των Δωριέων

Πίν. 1 : Συγκριτικές χρονολογικές προτάσεις των Karl Hoeck και Karl Müller

- 6 Η θεωρία αυτή ότι στην Κρήτη ανεπτύχθη ένας σημαντικός πολιτισμός στα χρόνια του Μίνωα ήταν αρκετά διαδεδομένη στους ιστορικούς του 18^{ου} αιώνα. Βλ. Karadimas – Momigliano 2004: σημ. 15.
- 7 Για την ιστορία της λέξεως ‘μινωικός’ βλ. Karadimas – Momigliano 2004· Ζώης 1996.

Ο Hoesck διαχώρισε την κρητική αρχαιότητα σε τέσσερις μεγάλες περιόδους (Πίν. 1). Κατά την προ του 1400 π.Χ. περίοδο, που ονομάστηκε προμινωική, Φρύγες και Φοίνικες άποικοι εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη. Από την ανάμιξη των αποίκων αυτών με τους γηγενείς γεννήθηκαν οι λεγόμενοι Ετεοκρήτες, ένας μη ελληνικός λαός. Κατά τη δεύτερη περίοδο, τη μινωική, που κάλυψε τους δύο περίπου αιώνες πριν τον Τρωικό πόλεμο (1400-1200 π.Χ.), οι Ετεοκρήτες δημιούργησαν ένα περίλαμπρο πολιτισμό, κατέκτησαν μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας και ίδρυσαν αποικίες σε όλο το Αιγαίο και στη Μεσόγειο. Στην περίοδο αυτή ανήκε και η ονομαζόμενη μινωική θαλασσοκρατία, στην οποία δόθηκε μία νέα διάσταση. Ενώ μέχρι τότε, όλοι οι ερευνητές θεωρούσαν ότι αυτή υπήρξε το επίτευγμα ενός μοναδικού βασιλέα, του Μίνωα, ο Hoesck υποστήριξε ότι προέκυψε από τη συμβολή πολλών γενεών σε όλη τη διάρκεια της μινωικής περιόδου (Hoesck 1828: 215-394). Η μινωική θαλασσοκρατία, και μαζί ο περίφημος μινωικός πολιτισμός έληξαν γύρω στο 1250 π.Χ. Μία μινωική δυναστεία συνέχισε να κυβερνά το νησί αλλά, όπως έδειχναν κάποιοι μύθοι, αυτή είχε πια ξεελληνισθεί.⁸ Όταν τέλειωσε ο Τρωικός πόλεμος, γύρω στο 1200 π.Χ., άρχισε μία περίοδος παρακμής, ένα είδος Υστερομινωικής περιόδου δηλαδή. Ενώ, όταν ήρθαν οι Δωριείς, γύρω στο 1040 π.Χ., ο μινωικός πολιτισμός είχε πια πλήρως χαθεί και εντελώς ξεχασθεί.

Το δωρικό ερμηνευτικό πρότυπο του Karl Müller

Σύμφωνα με έναν άλλο μύθο, ο Μίνωας ήταν εγγονός του Δωριέα Τευκτάμου, που είχε έρθει στην Κρήτη από τη Θεσσαλία (Διόδ. Σικ. 4.60 και 5.80). Ο μύθος αυτός υποστηρίχθηκε από διάφορους ερευνητές, όπως από τον Γερμανό φιλόλογο Gottfried Herrmann (1801-2: 284-319), πρωτίστως όμως από τον Karl Otfried Müller. Ο ίδιος

8 Έτσι, π.χ., ο Αγαμέμνων και ο Μενέλαος ήταν, σύμφωνα με ένα μύθο, γιοι του Πλειστήνη και της Αερόπης, της κόρης του γιου του Μίνωα, Κατρέα. Ένας άλλος μύθος ήθελε την άλλη κόρη του Κατρέα, την Κλυμένη, να έχει παντρευτεί τον Ναύπλιο, με τον οποίο απέκτησε τρία παιδιά (Διόδ. Σικ. 4.60· Απολλόδ. 3.1-2· Ευρ., *Ελένη*, 390-392. Βλ., επίσης, Hoesck 1828: 397-399).

δημοσίευσε, το 1824, το βιβλίο του *Die Dorier*, που μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1830. Όπως ο Hoeck, έτσι και ο Müller υποστήριξε ότι το όνομα *Μίνως* αντιστοιχούσε σε μία περίοδο.⁹ Ωστόσο, κατά τη γνώμη του, ο Μίνωας και ο λαός του ήταν Δωριείς, υπόθεση που μπορούσε να υποστηριχθεί από τα τρία ακόλουθα επιχειρήματα (Müller 1830, τ. I: 37-38· τ. II: 13, 138). Πρώτον, η λατρεία του Απόλλωνα ετελείτο στην Κρήτη με τον ίδιο τρόπο όπως και στα Τέμπη Θεσσαλίας, από όπου καταγόταν ο Τεύκταμος. Δεύτερον, η Δωρική νομοθεσία θα έπρεπε να ανήκει όντως στην εποχή του Μίνωα, καθώς χρειάζονταν πολλά χρόνια για να μπορέσει να συστηματοποιηθεί και να εδραιωθεί έως την ελληνική περίοδο. Τρίτον, η Κνωσός, η πρωτεύουσα του Μίνωα, παρέμενε ακόμη και στους Δωρικούς χρόνους μία από τις σημαντικότερες πόλεις στην Κρήτη.

Ο Müller διέκρινε και αυτός τέσσερις κρητικές περιόδους (Πίν. 1). Η αρχική περιλάμβανε την πρώτη Δωρική μετανάστευση από τη Θεσσαλία στην Κρήτη, και την ίδρυση των ναών του Απόλλωνα στους Δελφούς, στη Δήλο και στην Κρήτη. Κατά τη δεύτερη περίοδο, τη μινωική, οι Κρήτες ανέπτυξαν ένα σημαντικό πολιτισμό, πήραν τον έλεγχο όλου του Αιγαίου και διέδωσαν τη λατρεία του Απόλλωνα. Λίγο πριν τον Τρωικό πόλεμο ξεκίνησε, ωστόσο, μία περίοδος παρακμής. Σύντομα η Κρήτη βυθίστηκε στην αναρχία και λίγο αργότερα ήρθε η Δωρική κάθοδος. Την άποψη του Müller ακολούθησαν πολύ λίγοι μελετητές, ανάμεσα στους οποίους και ο πολύ γνωστός Άγγλος ιστορικός Henry Clinton (1834: 70-72). Ωστόσο, οι περισσότεροι σύγχρονοι του θεώρησαν ότι ο μύθος του Τευκτάμου ήταν ένας αναχρονισμός και ότι οι Δωριείς απλώς προσπάθησαν να οικειοποιηθούν τη δόξα του Μίνωα.¹⁰

Άλλες ερμηνευτικές προτάσεις. Η αινιγματική προσωπικότητα του Μίνωα

Αρκετοί ερευνητές ασχολήθηκαν ειδικότερα με τον Μίνωα και με

9 Müller 1830, τ. I: 38. Βλ., επίσης, Müller 1824: 32: 'der Name Minos eine Zeit bezeichnet'.

10 Thirlwall 1835: 139-142· Schmitz 1851: 85· Duncker 1883: 425.

τις ομοιότητες που υπήρχαν ανάμεσα σε εκείνον και σε άλλα μυθικά πρόσωπα, για παράδειγμα τον Αιγύπτιο Μένες, τον Ινδό Μένους και τον Γερμανό Μάννους.¹¹ Η ενασχόληση αυτή υπήρξε πολύ αγαπητή στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, και ήταν απόλυτα εναρμονισμένη με την τάση των λογίων της εποχής προς το ινδοευρωπαϊκό θεωρητικό ρεύμα που άρχισε να εμφανίζεται εκείνη την περίοδο.¹² Πέρα από την κοινή ρίζα των ονομάτων τους, οι συγκεκριμένες μυθολογικές μορφές είχαν και άλλες ομοιότητες: ήταν όλοι γιοι θεών, και οι πρώτοι που εισήγαγαν νόμους και τέχνες στους λαούς τους. Με βάση τις αναλογίες αυτές, μερικοί μελετητές, όπως ο Allwood και ο Plass, υπέθεσαν, μάλιστα, ότι το όνομα Μίνως υποδηλώνει τίτλο ή δυναστεία.¹³ Κάποιοι άλλοι ερευνητές σύγκριναν τον Μίνωα ακόμη και με τον Μωυσή, κάτι που, είχαν ήδη κάνει από τα ρωμαϊκά χρόνια, ο Διόδωρος Σικελιώτης (1.94) και ο Ιουδαίος ιστορικός Φλάβιος Ιώσηπος.¹⁴ Όπως ο Μίνωας ανέβηκε στο όρος

- 11 Να σημειωθεί ότι ήδη τον 1^ο αι. π.Χ. ο Διόδωρος Σικελιώτης (1.94) παρατήρησε κάποιες ομοιότητες μεταξύ του Μίνωα, του Αιγυπτίου Μνεύη (πιθανότατα πρόκειται για τον Μένες) και του Μωυσή.
- 12 Ο Jacob Bryant (1775: 414) εξέφρασε την άποψη ότι ο Μίνως, ο Αιγύπτιος Μένες καθώς και ο ονομαζόμενος Μνεύης ήταν στην πραγματικότητα τα ίδια πρόσωπα, υπόθεση που ασπάστηκε και ο Holwell (1793: 279). Το 1794, ο William Jones (1794: πρόλογος, Jones (ed.) 1799: 56) σύγκρινε τον Μίνωα με τον Ινδό Μένους, ενώ ο Georgio Zoega (1797: 296) με τον Ετρούσκο βασιλιά Mantu. Ο Philip Allwood (1799: 268-273) πρόσθεσε στη συζήτηση και τον μυθικό Φρύγα βασιλιά Μάνη. Αργότερα, ο Philipp Buttmann (1828-9, τ. II) διέκρινε ομοιότητες ανάμεσα στον Μίνωα και τον Γερμανό μυθικό ήρωα Μάννους. Οι συγκρίσεις συνεχίστηκαν και στον 19^ο αιώνα (βλ. Hamilton – Langlès 1807: 92-93· Neumann 1820: 64-66· Hoeck 1828: 46· Müller 1820: 94· Reed 1862: 180· Thalheimer 1872: 109). Στη δεκαετία του 1890, η συζήτηση αναζωπυρώθηκε, όταν ο Γάλλος αιγυπτιολόγος Morgan (1896-7, τ. II: 169) υποστήριξε ότι βρήκε τον τάφο του βασιλέα Μένες.
- 13 Allwood 1799: 273· Plass 1831: 179: ‘Den von jenem (Minos), dem Stifter eines Heroen-Geschlechtes, das bald in eine Götter-Dynastie übergang, mussten sich unfehlbar fromme Legenden in Kreta erhalten.’
- 14 Ιώσηπος, *Contra Apionem*, II.161-162. Το έργο του ιστορικού αυτού έγινε γνωστό κυρίως τον 18^ο αιώνα, όταν πολλά συγγράμματά του μεταφράστηκαν στα αγγλικά και στα γαλλικά (βλ., π.χ., D’Andilly 1703· Whiston 1741· L’Estrange 1750-1· Gillet 1756· Clarke 1785· Maynard 1790). Ο Γάλλος ιερωμένος Huet έφθασε μάλιστα να υποστηρίξει ότι ο Μίνως και ο Μωυσής υπήρξαν

της Ίδης για να παραλάβει τους νόμους από τον Δία, κατά τον ίδιο τρόπο και ο Μωυσής ανέβηκε στο όρος Σινά.

Τέλος, μερικοί ερευνητές υποστήριξαν ότι ο Μίνωας δεν ήταν ένας απλός βασιλιάς, αλλά ένας Βασιλεύς-Ιερέας (Priest-King), που συγκέντρωνε την πολιτική όσο και τη θρησκευτική εξουσία. Ήδη το 1784, οι Άγγλοι ιστορικοί Mitford (1784: 65-66) και Rutherford (1788, τ. I: 365) είχαν γράψει ότι, κατά τους προ-Ομηρικούς χρόνους, ο βασιλέας ήταν ταυτόχρονα και ιερέας. Συνήθως καταγόταν από κάποιο θεό, τις περισσότερες φορές τον Δία. Ενώ στην προσπάθειά του να έχει μεγαλύτερη απήχηση στον λαό του, φρόντιζε να περιβάλλει τους νόμους και τις πράξεις του με μία θεϊκή ισχύ, όπως ακριβώς έκανε και ο Μίνωας. Ειδικότερα, το 1802 ο Gottfried Herrmann έγραψε: 'Priester und König bestanden bei den Griechen in einer Person. Minos war König und Priester' (Herrmann 1801-2, τ. II: 300).¹⁵

Το πολιτισμικό-ιστορικό ερμηνευτικό πρότυπο

Η έναρξη των ανασκαφών στην ηπειρωτική Ελλάδα και στις Κυκλάδες, κατά την περίοδο 1876-1893, οδήγησε στη θεωρητική σύλληψη δύο σημαντικών πολιτισμικών ενοτήτων. Από τη μια μεριά ο πολιτισμός που αναπτύχθηκε στον αιγαιακό χώρο στο διάστημα 1600-1100 π.Χ. ονομάστηκε μυκηναϊκός, και από την άλλη ο πολιτισμός που αναπτύχθηκε την 3^η χιλιετία π.Χ., με κύριο επίκεντρο τις Κυκλάδες, ονομάστηκε νησιωτικός (αργότερα θα πάρει το όνομα Κυκλαδικός). Η σύλληψη των δύο αυτών πολιτισμών δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός. Αντίθετα, εγγράφεται γενικότερα στο πολιτισμικό-ιστορικό θεωρητικό ρεύμα που κυριάρχησε στην ευρωπαϊκή αρχαιολογία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και, κυρίως, στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα (Trigger 1989: 148-206).

το ίδιο πρόσωπο (βλ. Banier 1739-40, τ. III: 486· Banier 1738-40· Tressan 1796 και 1797: 335-336). Η σύγκριση του Μίνωα με τον Μωυσή συνεχίστηκε ακόμα και στον 19^ο αιώνα (βλ., πχ., Preller 1854: 83· Ψυλλάκης 1865: vii).

15 Βλ., επίσης, Müller 1825: 248: '...die Könige waren Priester, wie die Priester Könige'. Boettiger 1826, τ. I: 208: 'die Priester und Könige, eins in derselben Person, repräsentiren oft selbst die Götter.'

Οι νέοι επιστημονικοί όροι, δηλαδή μυκηναϊκός και νησιωτικός, εφαρμόστηκαν και στην Κρήτη. Έτσι, τα προϊστορικά ευρήματα του Μίνωα Καλοκαιρινού από την ανασκαφή στην Κνωσό, το 1878-79, γρήγορα χαρακτηρίστηκαν «μυκηναϊκά», όπως και το ίδιο το ανάκτορο.¹⁶ Μάλιστα, το 1886, οι Furtwängler και Löschcke (1886: 22-24) ενσωμάτωσαν τα ευρήματα του Καλοκαιρινού στη *magnum opus* έκδοσή τους *Mykenische Vasen*. Έκτοτε, «μυκηναϊκά» θα χαρακτηρίζονταν όλα τα ευρήματα που σήμερα θα ονομάζονταν «υστερομινωικά». Από την άλλη μεριά, τα τυχαία ευρήματα που βρέθηκαν στον Άγιο Ονούφριο της Μεσαράς, τον Οκτώβριο του 1887, εντάχθηκαν στον νησιωτικό πολιτισμό, καθώς ανάμεσά τους υπήρχαν πολλά από τα ονομαζόμενα ‘κυκλαδικά’ ειδώλια. Τα ευρήματα, επομένως, χρονολογήθηκαν στην 3η χιλιετία π.Χ.¹⁷

II. Ο Arthur Evans και η δική του σύλληψη του μινωικού προτύπου
Όταν ο Evans πρωτοεμφανίσθηκε στο αιγαιακό επιστημονικό πεδίο το 1893, με το άρθρο *A Mykēnaean Treasure from Aegina*, ήταν απολύτως λογικό να υιοθετήσει πλήρως τον τότε επικρατούντα αρχαιολογικό όρο μυκηναϊκός. Ωστόσο, μόλις ένα χρόνο αργότερα, στη μελέτη *Primitive Pictographs and a Prae-Phoenician Script*, τη σημαντικότερη ίσως δημοσίευση της προανασκαφικής κρητικής αρχαιολογίας, ο Evans είχε, όπως φαίνεται, συμβουλευθεί το έργο του Hoeck, και άρχισε αμέσως να υιοθετεί τις απόψεις του, αφού χρησιμοποίησε τους όρους «προμινωική» και «μινωική περίοδος» (Evans 1894: 357 και 367).¹⁸ Ενώ, το 1896, ο ίδιος πρότεινε τον όρο «μινωικός» για τον προϊστορικό κρητικό πολιτισμό, διαχωρίζοντας έτσι μια μινωική Κρήτη από μία μυκηναϊκή Ελλάδα (Evans 1896: 512).

Η έναρξη των ανασκαφών στην Κνωσό, τον Μάρτιο του 1900, έφερε νέα αρχαιολογικά δεδομένα. Στην πρώτη του επίσημη έκθεση,

16 Για τις ανασκαφές του Καλοκαιρινού, βλ. Haussoullier 1880α και 1880β· Fabricius 1886· Αποσκίτου 1979· Κόπακα 1990, 1995 και 1996· Κορακα 1992 και 1993.

17 Για τα ευρήματα βλ. Hirst 1887. Αυτά δημοσιεύθηκαν από τον Evans το 1895.

18 Ο Evans μετέφρασε το *minoisch* του Hoeck ως *Minoan*, έναν αγγλικό όρο που ήταν σε χρήση ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα (Karadimas – Momigliano 2004· Momigliano 2006).

ο Evans ακολούθησε την παραδοσιακή άποψη, και ονόμασε το ανάκτορο «μυκηναϊκό», παρόλο που ο ίδιος συνέχισε να χρησιμοποιεί τον όρο 'μινωικός' σε πιο εκλαϊκευτικές του δημοσιεύσεις.¹⁹ Σύντομα, όμως, ενστερνίστηκε πλήρως το μη ελληνικό ερμηνευτικό πρότυπο του Hoeck, που αποτέλεσε τον σκελετό του δικού του μινωικού προτύπου. Σε αυτόν ενσωμάτωσε και άλλες, παλαιότερες θεωρίες. Για παράδειγμα, την ιδέα ότι το όνομα *Μίνως* ήταν τίτλος, τη θεωρία των βασιλέων-ιερέων, ακόμη και την παρομοίωση του Μίνωα με τον Μωυσή.²⁰ Καθώς και πολλές απόψεις από τις διαδεδομένες στην εποχή του θεωρίες της εξέλιξης και της διάχυσης.

Η εμπιστοσύνη του Evans στον Hoeck ήταν τόσο ισχυρή, ώστε κατά τα πέντε πρώτα χρόνια της ανασκαφής στην Κνωσό (1900-1905), ο ίδιος χρησιμοποίησε τον όρο «μινωικός» με χρονολογική μόνο σημασία, αποφεύγοντας το εθνικό «Μινωίτης». Προτιμούσε, επομένως, εκφράσεις όπως «μινωικός δυνάστης», «μινωικός ιερέας» και «μινωικός βασιλέας».²¹ Μάλιστα, το 1906, στο έργο του *Essai de classification des époques de la civilisation minoenne*, υποστήριξε ότι το επίθετο «μινωικός» ήταν ιδανικό για τον νεοανακαλυφθέντα πολιτισμό, καθώς ήταν απαλλαγμένο από οιαδήποτε φυλετική χροιά, μιας και το όνομα *Μίνως* είχε μάλλον τη χρήση τίτλου (Evans 1906: 4). Δυστυχώς, η άποψη αυτή δεν διήρκεσε πολύ. Την ίδια κιόλας χρονιά, ο Evans πρωτοχρησιμοποίησε, στο Μονακό, το εθνικό Μινωίτης (Evans 1908: 63), προφανώς υπό την επίδραση κάποιων σύγχρονών του, που είχαν αρχίσει να το χρησιμοποιούν με απaráμιλλη άνεση, ήδη από το 1901.²²

19 Evans 1900α: 79 (Minoan archives)· 1900β: 634 (Minoan princes)· 1900γ: 62 (Minoan art), 65 (Minoan foundation). Βλ., επίσης, Ζώης 1996: 257-280.

20 Evans 1894: 371 (Minós the Cretan Moses)· 1901: 116 (Minos is the Cretan Moses).

21 Βλ., μεταξύ άλλων, Evans 1900-1: 22: Minoan architects· 1901-2: 18: Minoan citizens· 1902: 101: Minoan artists· 1902-3: 38: Minoan dynasts· 1903-4: 43: Minoan Priest-Kings. Πρβ. τις εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Hoeck, π.χ. minoischer Stamm, minoischer Kreter, minoischer König, minoischer Königstamm κ.λπ.

22 Βλ. π.χ., Hall 1901: 241: 'the Minoans of Knóssos in early Mycenaean days extended their dominion'. Bosanquet 1904: 818: 'the Minoans of Crete were the

Η πίστη του ανασκαφέα της Κνωσού στο μινωικό πρότυπο που δημιούργησε ο ίδιος, με τη βοήθεια προηγούμενων και σύγχρονων του λόγιων αντιλήψεων, τον οδήγησε σε θεωρητικές κατασκευές που δεν στηρίχθηκαν πάντοτε σε πραγματικά αρχαιολογικά δεδομένα, αλλά μάλλον εξυπηρέτησαν, συνειδητά ή ασυνειδητά, ό,τι εκείνος θεωρούσε, κάθε φορά, απόλυτη αλήθεια. Μερικά μόνο από τα πολυάριθμα παραδείγματα που ενισχύουν τη διαπίστωση αυτή είναι τα ακόλουθα:

Τους πρώτους κιόλας μήνες της ανασκαφής στην Κνωσό, ο Evans μετέφερε στο προαύλιο της αίθουσας του θρόνου μια λίθινη φιάλη από πορφυρίτη, που δεν είχε βρεθεί επιτόπου, αλλά σε γειτονικό χώρο.²³ Με αυτόν τον τρόπο, στον πολιτικό χαρακτήρα που φαινόταν να έχει η αίθουσα του θρόνου, προσέδωσε και θρησκευτικό χαρακτήρα. Οι εισερχόμενοι στον χώρο αυτό όφειλαν να νίπτουν τα χέρια τους στη φιάλη, όπως γίνεται στους καθολικούς χριστιανικούς ναούς. Έτσι, η αίθουσα του θρόνου καθιερωνόταν ως η επίσημη έδρα ενός βασιλέα-ιερέα — όπως είχαν χαρακτηρίσει τον Μίνωα προγενέστεροι ερευνητές.

Η τοιχογραφία του Βασιλέα-Ιερέα (Priest-King) είναι ένα άλλο καλό παράδειγμα «προσαρμογής» των αρχαιολογικών ευρημάτων σε προϋπάρχουσες απόψεις και θεωρίες. Η συρραφή περισσότερων τοιχογραφιών για τη σύνθεσή της δημιούργησε τελικά την άγνωστη και συγχρόνως εξωτική εικόνα ενός Βασιλέα-Ιερέα. Αλλά ακόμη και αν όντως η τοιχογραφία έφερε τη συγκεκριμένη μορφή, αξίζει να αναρωτηθεί κανείς για ποιο λόγο ο Evans επέλεξε να την ονομάσει 'Priest-King'. Η ονομασία αυτή οφείλεται, προφανώς, στην προϋπάρχουσα θεωρία περί Βασιλέων-Ιερέων και στο ότι ο Μίνως ήταν ένας 'Priest-King'.²⁴

real pioneers'. Clarke 1903: 597: 'The Minòans skilfully availed themselves of these rain conduits'. Βλ., επίσης, Cadogan 2006.

23 Πρβ. τις φωτ. 18 και 19 στο Brown 1983. Βλ., επίσης, Evans 1900-1: 36-39· Evans 1935: 935-37· Palmer 1962.

24 Να σημειωθεί ότι αρχικά ο Evans είχε αποδώσει τα κομμάτια σε πάνω από δύο μορφές (Evans 1900-1: 15-16). Για τα προβλήματα στην ανασύνθεση της τοιχογραφίας, βλ. Coulomb 1979· Niemeier 1987, 1988· Momigliano - Hood 1994·

Μια σοβαρή συνέπεια της σχεδόν άνευ όρων εμπιστοσύνης του ανασκαφέα στο ερμηνευτικό πρότυπο του Hoeck υπήρξε, μάλλον, η καθυστέρηση της αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β. Πράγματι, στη βάση του κυπριακού συλλαβαρίου, ο Evans είχε καταφέρει να διαβάσει τη λέξη *πώλος* (πουλάρι) ανάμεσα σε εικονογράμματα κεφαλιών αλόγων στην πινακίδα Ca 895 της Κνωσού.²⁵ Θεώρησε, ωστόσο, το γεγονός αυτό τελείως συμπτωματικό και το απέρριψε δίχως δεύτερη σκέψη. Η άποψη ότι ο Μίνωας και ο λαός του δεν ήταν Έλληνες, όπως είχε υποστηρίξει ο Hoeck, είχε πάρει τη μορφή αξιώματος στη συλλογιστική του. Και, βέβαια, όχι μόνο στη δική του. Το 1939, ο Pendlebury διαβεβαίωνε το αναγνωστικό του κοινό ότι το μόνο που μπορούσε να πει με σιγουριά ήταν ότι η μινωική γλώσσα δεν ήταν ελληνική (Pendlebury 1939: 269). Η συνέχεια είναι γνωστή σε όλους (Ventris – Chadwick 1952 και 1956).

Επίλογος

Ο Arthur Evans, γιος του προϊστοριολόγου John Evans, μεγάλωσε σε ένα λόγιο και αρχαιογνωστικό περιβάλλον με εξέχουσες προσωπικότητες, όπως ο Δαρβίνος, ο Pitt Rivers και ο Lubbock, και σπούδασε στην Οξφόρδη και στο Göttingen. Είχε, επομένως, εφοδιασθεί με ένα άριστο ακαδημαϊκό υπόβαθρο, που τον έκανε έναν από τους λίγους πραγματικούς αρχαιολόγους-διανοούμενους της εποχής του.²⁶ Στη γενέτειρά του την Οξφόρδη, ο ίδιος είχε πρόσβαση στην αξιόλογη Bodleian Library, όπου υπήρχαν συγκεντρωμένες όλες εκείνες οι ιστορικές και φιλολογικές πηγές τις οποίες ενσωμάτωσε, αργότερα, στις ερμηνευτικές του προτάσεις για τον μινωικό πολιτισμό. Ίσως, μάλιστα, ήταν ο μόνος, ή πάντως από τους ελάχιστους, που διάβασαν το τρίτομο βιβλίο του Karl Hoeck καθώς και τις δημοσιεύσεις άλλων Ευρωπαίων ερευνητών του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα.

Sherratt 2000· Shaw 2004.

25 Σήμερα, η αποκρυπτογράφηση της πινακίδας αυτής αποδίδεται τιμητικά στον Evans. Βλ., Evans 1935: 799· Chadwick 1970: 32-33· Chadwick *et al.* 1986: 363.

26 Για τη ζωή, την προσωπικότητα και το έργο του A. Evans, βλ. χαρακτηριστικά, Myres 1941· Joan Evans 1943· Honour 1961· McNeal 1973· Ζώης 1996· MacGillivray 2000.

Το μνημειακό έργο του Α. Evans για την κρητική και αιγαιακή προϊστορία έχει δεχθεί πολλά εγκώμια όσο και, ιδίως τα τελευταία χρόνια, έντονη κριτική. Ωστόσο, ίσως είναι καιρός το έργο του να επαναξιολογηθεί και να επανεξετασθεί μέσα στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ο ίδιος έζησε και εργάστηκε. Στο πλαίσιο, δηλαδή, της πολιτισμικής-ιστορικής αρχαιολογίας που κυριάρχησε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και της οποίας ο ίδιος υπήρξε ένας από τους διεθνώς πιο άξιους και προβεβλημένους εκπροσώπους. Μόνο όταν κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους συνέλαβε και κατασκεύασε το μινωικό πρότυπό του, θα μπορέσουμε ίσως να «διορθώσουμε» τις όποιες αδυναμίες της κατά τα άλλα μεγαλειώδους θεωρητικής κατασκευής του, ή και να βελτιώσουμε, στο μέτρο του δυνατού, τις σύγχρονες δικές μας αναγνώσεις στη μινωική αρχαιολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Allwood 1799 : P. Allwood, *Literary Antiquities of Greece as Developed in an Attempt to ascertain Principles for a New Analysis of the Greek Tongue and to Exhibit Those Principles as Applied to the Elucidation of Many Passages in the Ancient History of That Country*, London: Printed by J. Davis.

Αποσκίτου 1978 : Μ. Αποσκίτου, “Μίνως Καλοκαιρινός: εκατό χρόνια από την πρώτη ανασκαφή της Κνωσού,” *Κρητολογία* 8: 81-94.

Αργυρόπουλος 1875 : Κ. Αργυρόπουλος, *Περί του λαού της νήσου Κρήτης (διατριβή αναγνωσθείσα εν τω Φιλολογικώ Συλλόγω 'Βύρωνι' κατά την συνεδρίασιν της 15 Δεκεμβρίου 1874)*, Αθήνα: Αφοί Βαρβαρήγου.

Banier 1738-40 : A. Banier, *La mythologie et les fables expliquées par l'histoire* (3 tomes), Paris.

_____. 1739-40 : A. Banier, *The Mythology and Fables of the Ancients, explain'd from History* (4 vols), London: A. Millar.

Bennett 1961-1962 : E.L. Bennett, “On the use and misuse of the term ‘Priest-King’ in Minoan studies,” *Πεπραγμένα Α' Διεθνούς Κρητο-*

- λογικού Συνεδρίου (Ηράκλειον 23-26 Σεπτεμβρίου 1961), [Κρητικά Χρονικά ΙΕ' -ΙΣΤ'], Α', Ηράκλειο, 327-335.
- Beschi 1984 : L. Beschi, “La cultura antiquaria italiana a Creta: premessa di un impegno scientifico,” στο *Creta antica. Cento anni di archeologia italiana (1884-1984)*, Roma: De Luca Editore, 19-25.
- Boettiger 1826 : C.A. Boettiger, *Ideen zur Kunst: Mythologie*, (2 Bde.), Dresden und Leipzig: Arnoldischen Buchhandlung.
- Bosanquet 1904 : R.C. Bosanquet, “An early purple-fishery,” *Report of the Seventy-third Meeting of the British Association for the Advancement of Science held at Southport in September 1903*, London: John Murray, 817-818.
- Brown 1983 : A.C. Brown, *Arthur Evans and the Palace of Minos*, Oxford: Ashmolean Museum.
- Bryant 1775 : J. Bryant, *A New System, or, an Analysis of Ancient Mythology: wherein an Attempt is made to divest Tradition of Fable: and to reduce the Truth to its Original Purity*, London: Printed for T. Payne.
- Buondelmonti 1417 : Ch. Buondelmonti, *Descriptio insulae Cretae* (χειρόγραφο σωζόμενο στη βιβλιοθήκη της Κωνσταντινούπολης, πρώην βιβλιοθήκη του Σαράι).
- Buttmann 1828 : P.C. Buttmann, *Mythologus, oder gesammelte Abhandlungen über die Sagen des Alterthums*, Berlin: Mylius.
- Cadogan 2006 : G. Cadogan, “From Mycenaean to Minoan: an exercise in myth making,” στο Darcque *et al.* 2006: 49-55.
- Chadwick 1970 : J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chadwick *et al.* 1986 : J. Chadwick – L. Godart – J.T. Killen – J.-P. Olivier – A. Sacconi – I.A. Sakellarakis, *Corpus of Mycenaean Inscriptions from Knossos, Volume I (1-1063)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Clarke 1785 : C. Clarke, *The Whole Works of Flavius Josephus*, London: Printed for the Proprietors.
- Clarke 1903 : T.H.M. Clarke, “Prehistoric Sanitation in Crete,” *The British Medical Journal* (Sept. 12): 597-98.
- Clavier 1809 : E. Clavier, *Histoire des premiers temps de la Grèce, depuis Inachus jusqu' à la chute des Pisistratides pour servir d'introduction à tous les ouvrages qui ont pour à ce sujet, avec des tableaux généalogiques des principales famille de la Grèce*, Paris: L. Collin.

- Clinton 1824-1834 : H.F. Clinton, *Fasti Hellenici. The Civil and Literary Chronology of Greece from the Earliest Accounts to the Death of Augustus* (3 vols), Oxford: Oxford University Press.
- Coulomb 1979 : J. Coulomb, "Le «Prince aux lis» de Knossos reconsidéré," *BCH* 103: 29-50.
- Curtius 1857 : E. Curtius, *Griechische Geschichte*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- D'Andilly 1703 : R.A. D'Andilly, *Histoire des Juifs, écrite par Flave Joseph, sous le titre de Antiquitez Judaïques, traduite sur l'original Grec* (5 tomes), Amsterdam.
- Darcque *et al.* 2006 : P. Darcque – M. Fotiadis – O. Polychronopoulou (επιμ.), *MYTHOS. La préhistoire égéenne du XIXe au XXIe siècle après J.-C. Actes de la table ronde internationale d'Athènes (21-23 novembre 2002)*, (BCH Supplément 46), Athens: École française d'Athènes.
- Dimopoulou-Rethemiotaki 2005 : N. Dimopoulou-Rethemiotaki, *The Archaeological Museum of Herakleion*, Athens: EFG Eurobank Ergasias S.A.
- Duncker 1883 : M.W. Duncker, *History of Greece from the Earliest Times to the End of the Persian War*, vol. I (translated from the German by S.F. Alleyne), London: R. Bentley.
- _____. 1852-1857 : M.W. Duncker, *Geschichte des Alterthums* (4 Bde.), Berlin: Duncker und Humblot.
- Duruy 1856 : V. Duruy, *Histoire grecque*, Paris: Librairie de L. Hachette et Cie.
- Evans 1892-1893 : A.J. Evans, "A Mykênæan Treasure from Aegina," *JHS* 13: 195-226.
- _____. 1894 : A.J. Evans, "Primitive pictographs and a prae-Phoenician script from Crete and the Peloponnese," *JHS* 14: 270-372.
- _____. 1895 : A.J. Evans, *Cretan Pictographs and Præ-Phoenician Script; with an Account of a Sepulchral Deposit at Hagios Onuphrios near Phaestos in its Relation to Primitive Cretan and Aegean Culture*, London: Bernard Quaritch.
- _____. 1896 : A.J. Evans, "Explorations in eastern Crete. II. A 'town of castles' (Ashmolean Museum, Oxford: June 11, 1896)," *Academy* (June 20, N° 1259): 512-513.
- _____. 1899-1900 : A.J. Evans, "Knossos. Summary Report of the Excavations in 1900. I. The Palace," *BSA* 6: 3-70.

- Evans 1900-1901 : A.J. Evans, "The palace of Knossos. Provisional report of the excavations for the year 1901," *BSA* 7: 1-120.
- _____. 1900α : A.J. Evans, "The palace archives of Cnossus: A new series in hieroglyphic characters," *Athenaeum* (June 23, N° 3791): 79.
- _____. 1900β : A.J. Evans, "The palace archives of Mycenaean Cnossus," *Athenaeum* (May 19, N° 3786): 634.
- _____. 1900γ: A.J. Evans, "The palace of Knossos in its Egyptians relations," *Archaeological Report of the Egypt Exploration Fund* 9: 60-66.
- _____. 1901 : A.J. Evans, "The palace of Minos," *Monthly Review* (March, N° 6): 115-132.
- _____. 1901-1902 : A.J. Evans, "The palace of Knossos. Provisional report of the excavations for the year 1902," *BSA* 8: 1-124.
- _____. 1902 : A.J. Evans, "A bird's eye view of the Minōan palace of Knossos, Crete," *RIBA* (December 20): 97-106.
- _____. 1902-1903 : A.J. Evans, "The palace of Knossos. Provisional report for the year 1903," *BSA* 9: 1-153.
- _____. 1903-1904 : A.J. Evans, "The palace of Knossos," *BSA* 10: 1-62.
- _____. 1906 : A.J. Evans, *Essai de classification des époques de la civilisation minoenne. Résumé d'un discours fait au congrès d'archéologie à Athènes. Edition révisée*, London: B. Quaritch.
- _____. 1908 : A.J. Evans, "Sur le termes 'Egéen,' 'Minoen,' 'Mycénien,'" *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques. Compte rendu de la treizième session, (Monaco 1906)* (tome II), Monaco: Imprimerie de Monaco, 61-63.
- _____. 1921 : A.J. Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the Discoveries at Knossos. Volume I*, London: Macmillan.
- _____. 1928 : A.J. Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the Discoveries at Knossos. Volume II* (in two parts), London: Macmillan.
- _____. 1930 : A.J. Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the Discoveries at Knossos. Volume III*, London: Macmillan.
- _____. 1935 : A.J. Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the Discoveries at Knossos. Volume IV* (in two parts), London: Macmillan.

- Evans 1943 : Joan Evans, *Time and Chance. The Story of Arthur Evans and his Forebears*, London: Longmans, Green and Co.
- Fabricius 1886 : E. Fabricius, "Alterthümer auf Kreta, IV: Funde der mykenäischen Epoche in Knossos," *AM* 11: 135-149.
- Fitton 1996 : J.L. Fitton, *The Discovery of the Greek Bronze Age*, Cambridge: Harvard University Press.
- Furtwängler – Löschcke 1886 : A. Furtwängler – G. Löschcke, *Mykenische Vasen, vorhellenische Thongefässe aus dem Gebiete des Mittelmeeres. Im Auftrage des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts in Athen*, Berlin: A. Asher & Co.
- Gillet 1756 : L.J. Gillet, *Histoire des Juifs; ou nouvelle traduction de l'historien Joseph* (4 tomes), Paris.
- Gladstone 1858 : W.E. Gladstone, *Studies on Homer and the Homeric Age* (3 vols), Oxford: Oxford University Press.
- Hall 1901 : H.R. Hall, *The Oldest Civilization of Greece: Studies of the Mycenaean Age*, London: David Nutt & Philadelphia: J.B. Lippincott.
- Hamilton – Langlès 1807 : A. Hamilton – L. Langlès, *Catalogue des Manuscrits Samskrits de la Bibliothèque Impériale; avec des notices du contenu de la plupart des ouvrages, etc*, Paris: de l'imprimerie bibliographique.
- Hare 1827 : J.C. and A.W. Hare, *Guesses at Truth by Two Brothers*, London: J. Taylor.
- Haussoullier 1880α : B. Haussoullier, "Vases peints archaïques, découverts à Knossos (Crète)," *BCH* 4: 124-127.
- _____. 1880β : B. Haussoullier, "Vases peints archaïques découverts à Knossos (Crète)," *RA* 40: 359-361.
- Herrmann 1801-2 : M.G. Herrmann, *Mythologie der Griechen, für die oberen Classen der Schulen und Gymnasien*, Berlin: Vossischen Buchhandlung.
- Higgins 1973 : R. Higgins, *The Archaeology of Minoan Crete*, London: The Bodley Head.
- Hirst 1887 : J. Hirst, "Notes from Crete," *Athenaeum* (November 26, N° 3135): 718-719.
- Hoeck 1823-1827-1829 : K. Hoeck, *Kreta. Ein Versuch zur Aufhellung der Mythologie und Geschichte, der Religion und Verfassung dieser Insel, von den ältesten Zeiten bis auf die Römer-Herrschaft* (3 Bde.), Göttingen: Carl Eduard Rosenbusch.

- Holwell 1793 : W. Holwell, *A Mythological, Etymological, and Historical Dictionary; extracted from the Analysis of Ancient Mythology*, London: C. Dilly.
- Honour 1961 : A. Honour, *Secrets of Minos. Sir Arthur Evans's Discoveries at Crete*, New York/Toronto/London: McGraw-Hill Book Company.
- Hood 1971 : S. Hood, *The Minoans. Crete in the Bronze Age*, London: Thames and Hudson.
- Jones 1799 : A.M. Jones (επιμ.), *The Works of Sir William Jones* (6 vols), London: Printed for G.G. and J. Robinson.
- Jones 1794 : W. Jones, *Institutes of Hindu Law; or the Ordinances of Menu, according to the Gloss of Cullúca, comprising the Indian System of Duties Religious and Civil*, Calcutta: Printed by order of the government.
- Karadimas – Momigliano 2004 : N. Karadimas – N. Momigliano, “On the term ‘Minoan’ before Evans’s work in Crete (1894),” *SMEA XLVI/2*: 245-258.
- Κόπακα 1990 : Κ. Κόπακα, “Μίνως Καλοκαιρινού, ανασκαφές στην Κνωσό,” *Παλίμνηστον* 9-10: 5-69.
- Koraka 1992 : Κ. Koraka, “Nouvelle évidence sur la fouille Kalokairinos à Knossos,” στο J.-P. Olivier (επιμ.), *Mykenaiika*, Athènes: E.F.A., 381-385.
- _____. 1993 : Κ. Koraka, “New Evidence on the Pottery from the Early Excavations at the Palace of Knossos,” *BSA* 88: 93-102.
- Κόπακα 1995 : Κ. Κόπακα, “Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό,” *Πεπραγμένα Ζ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 25-29 Αυγούστου 1991)*, [Νέα Χριστιανική Κρήτη 6-7 (1994-1995)], Α1, Ρέθυμνο, 501-511.
- _____. 1996 : Κ. Κόπακα, “Αρχαιότητες από την Κνωσό. Ένας κατάλογος του 19^{ου} αιώνα,” *Cretan Studies* 5: 151-161.
- _____. 2004 : Κ. Κόπακα, “Η Κνωσός πριν τον Καλοκαιρινό: μια λησμονημένη μητρόπολη των πηγών;” στο G. Cadogan – E. Hatzaki – A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State, (Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the BSA and the 23rd EPKA, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans’s Excavations at Knossos)*, (British School Annual Studies 12), London: BSA, 497-512.
- Lenormant 1866 : F. Lenormant, “Report on a mission on the island of Santorin,” *CRAI* 2: 269-283.

- L'Estrange 1750-1 : R. L'Estrange, *The Works of Flavius Josephus. Translated into English* (3rd edn), Edinburgh: printed by William Gray.
- Λάμπρος 1884 : Σπ. Λάμπρος, “Τα πορίσματα της προϊστορικής αρχαιολογίας και οι πρώτοι κάτοικοι της Ελλάδος,” στου Ιδίου, *Ιστορικά μελετήματα*, Αθήνα: Παλαμήδης, 1-43.
- MacGillivray 2000 : J.A. MacGillivray, *Minotaur. Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth*, London: Jonathan Cape.
- Maynard 1790 : G.H. Maynard, *The Genuine and Complete Works of Flavius Josephus; Translated from the Original in the Greek Language and Diligently Revised*, London: J. Cooke.
- McNeal 1973 : R.A. McNeal, “The legacy of Arthur Evans,” *California Studies in Classical Antiquity* 6: 205-220.
- Meursius 1675 : J. Meursius the Elder, *Creta, Cyprus, Rhodus, sive de harum insularum rebus et antiquitatibus commentarii postumi*, Amstelodami: Apud A. Wolfgangum.
- Mitford 1784 : W. Mitford, *The History of Greece* (vol. I), London: T. Wright.
- Momigliano 2006 : N. Momigliano, “Sir Arthur Evans, Greek Myths and the Minoans,” στο Darcque *et al.* (επιμ.) 2006: 73-80.
- Momigliano – Hood 1994 : N. Momigliano – S. Hood, “Excavations of 1987 on the south front of the palace at Knossos,” *BSA* 89: 103-150.
- Morgan 1896-7 : J.J.M. de Morgan, *Recherches sur les origines de l'Égypte* (2 tomes), Paris: E. Leroux.
- Movers 1850 : F.C. Movers, *Die Phonizier; Das phonizische Alterthum* (Bd. II. 2), Berlin: Ferd. Dümmlers Buchhandlung.
- Müller 1820 : K.O. Müller, *Geschichten Hellenischer Stämme und Städte; Orchomenos und die Minyer*, Breslau.
- _____. 1824 : K.O. Müller, *Die Dorier*, Breslau: Josef Mar und Komp.
- _____. 1825 : K.O. Müller, *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie*, Göttingen: bei Vandenhoeck und Ruprecht.
- _____. 1830 : K.O. Müller, *The History and Antiquities of the Doric Race* (2 vols, translated from the German by Henry Tufnell and George Cornewall Lewis), Oxford: John Murray.
- Myres 1941 : J.L. Myres, “Sir Arthur Evans, 1851-1941,” *Proceedings of the British Academy*: 323-357.
- Neumann 1820 : C.F. Neumann, *Rerum Creticarum Specimen*, Gottingae: apud Henricum Dieterich.

- Newton 1728 : I. Newton, *The Chronology of Ancient Kingdoms Amended; to which is prefix'd, a Short Chronicle from the First Memory of Things in Europe, to the Conquest of Persia by Alexander the Great*, London: Printed for J.Tonson, J. Osborn and T. Longman.
- Niemeier 1987 : W.-D. Niemeier, "Das Stuckrelief des 'Prinzen mit der Federkrone' aus Knossos und minoische Götterdarstellungen," *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts in Athen* 102: 65-98.
- _____. 1988 : W.-D. Niemeier, "The 'Priest King' Fresco from Knossos. A New Reconstruction and Interpretation," στο E.B. French – K.A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory. (Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986)*, Bristol: Bristol Classical Press, 235-244.
- Ξάνθης 1872 : Κ. Ξάνθης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα: Λάζ. Βιλλαράς.
- Palmer 1962 : L.R. Palmer, "An unknown vessel from Knossos," *Antiquity* 36 (March, N° 141): 48-49.
- Papadopoulos 2005 : J.K. Papadopoulos, "Inventing the Minoans: Archaeology, modernity and the quest for European identity," *Journal of Mediterranean Archaeology* 18: 87-149.
- Pashley 1837 : R. Pashley, *Travels in Crete* (2 vols), London: John Murray.
- Pendlebury 1939 : J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete. An Introduction*, London: Methuen and Company.
- Plass 1831 : H.G. Plass, *Vor- und urgeschichte der Hellenen*, Leipzig: Hartmann.
- Preller 1854 : L. Preller, *Griechische mythologie* (2 Bde), Leipzig: Weidmann.
- Raoul-Rochette 1815 : D. Raoul-Rochette, *Histoire critique de l'établissement des Colonies grecques* (4 tomes), Paris.
- Reed 1862 : J. Reed, *Outlines of Universal History in Three Parts; with a Copious Index to Each Part, showing the Correct Mode of pronouncing Every Name mentioned*, Philadelphia: J. B. Lippincott & Co.
- Rutherford 1788 : W. Rutherford, *A View of Antient History; including the Progress of Literature and the Fine Arts* (2 vols), London: J. Murray.
- Sainte-Croix 1799 : G.E.J.G. Sainte-Croix, *Des anciens gouvernemens fédératifs et de la législation de Crète*, Paris.
- Savary 1788 : C.E. Savary, *Lettres sur la Grèce, faisant suite de celles sur l'Égypte*, Paris: Onfroi.

- Schmitz 1851 : L. Schmitz, *A History of Greece from the Earliest Times to the Destruction of Corinth, B.C. 146*, New York: Harper & Brothers.
- Schömann 1855 : G.F. Schömann, *Griechische Alterthümer* (Bd. I), Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Shaw 2004 : M.C. Shaw, "The priest-king relief from the palace of Knossos," στο A.P. Chapin (επιμ.), *Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, Princeton, N.J.: American School of Classical Studies in Athens, 65-84.
- Sherratt 2000 : S. Sherratt, *Arthur Evans, Knossos and the Priest-King*, Oxford: Ashmolean Museum.
- Sieber 1823 : F.W. Sieber, *Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817* (2 Bde.), Leipzig und Sorau.
- Spratt 1865 : T.A.B. Spratt, *Travels and Researches in Crete* (2 vols), London: John van Voorst.
- Stark 1852 : K.B. Stark, *Gaza und die philistäische Küste: eine Monographie*, Jena: Mauke.
- Thalheimer 1872 : M.E. Thalheimer, *A Manual of Ancient History*, New York: Wilson, Hinkle & Co.
- Thirlwall 1835 : C. Thirlwall, *A History of Greece*, vol. I, London: Longman, Brown, Green & Longmans.
- Tournefort 1717 : J. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy. Contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs isles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontieres de Perse & de l'Asie Mineure* (2 tomes), Paris: Imprimerie royale.
- Tressan 1796 : M. l'abbé de Tressan, *Mythologie comparée avec l'histoire a l'usage des jeunes personnes et convenable a tous les ages dédiée a Lady Barbara Pleydell-Bouverie*, London: M. Dulonchamp.
- _____. 1797 : M. l'abbé de Tressan, *Mythology compared with History or, the Fables of the Ancients elucidated from Historical Records. To which is now first added, an Enquiry into the Religion of the first Inhabitants of Great Britain. Together with some Account of the Ancient Druids* (translated from the French by H. North), London: printed for T. Cadell, Jun. and W. Davies.
- Trigger 1989 : B.G. Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Ventris – Chadwick 1952 : M. Ventris – J. Chadwick, “Evidence for Greek dialect in the Mycenaean archives,” *JHS* 73: 84-103.
- _____. 1956 : M. Ventris – J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek. Three Hundred selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae, with Commentary and Vocabulary*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Warren 2000 : P. Warren, “Early travellers from Britain and Ireland,” στο D. Huxley (επιμ.), *Cretan Quests; British Explorers, Excavators and Historians*, London: British School at Athens, 1-8.
- Witte 1865 : J.J.A.M. de Witte, Baron, *Études sur les vases peints*, Paris: Aux bureaux de la Gazette des Beaux-Arts.
- _____. 1866 : J.J.A.M. de Witte, Baron, “De quelques antiquités rapportées de Grèce par M. François Lenormant,” *Gazette des Beaux-Arts* 2 (août): 105-122.
- Whiston 1741 : W. Whiston, *The Genuine Works of Flavius Josephus, the Jewish historian Translated from the Original Greek, according to Havercamp’s Accurate Edition*, Dublin: printed by R. Reilly.
- Wolf 1795 : C.W.F.A. Wolf, *Prolegomena ad Homerum, sive de operum homericorum prisca et genuina forma variisque mutationibus et probabili ratione emendandi*, Halis Saxonum: Libraria Orphanotrophi.
- Ζερβός 1861 : Η. Ζερβός Ιακωβάτος, *Η νήσος Κρήτη, και οι νόμοι του Μίνωος, μετά της Σπαρτιατικής πολιτείας*, Κεφαλληνία: Τυπ. ‘Η Κεφαλληνία’.
- Zoega 1797 : G.D. Zoega, *De origine et usu obeliscorum ad Pium Sextum, Pontificem Maximum*, Romae: Typis Lazzarini Typographi Cameralis.
- Ζώης 1996 : Αντ. Ζώης, *Κνωσός: το εκστατικό όραμα. Σημειωτική και ψυχολογία μιας αρχαιολογικής περιπέτειας*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ψυλλάκης 1865 : Β. Ψυλλάκης, *Περί των παρ’ Ομήρω πέντε της νήσου Κρήτης λαών*, Λειψία: Τύποις Τεϋβνέρου.

